

Політичний вимір державотворення: конституційний аспект

Леонід Рябошапко,
доктор юридичних наук,
професор Львівського університету бізнесу та права

Привернення уваги наукової спільноти до потреби світоглядного бачення Конституції України, на перший погляд, постає за умов засадничо оновлених теоретико-методологічних здобутків вітчизняної науки – гуманітарної, юридичної, конституційної.

Аргументований перегляд політичних, юридичних, ідеологічних догм бачимо вже 1997 року, коли група авторів під керівництвом В. Копейчикова розкривала сутність права як узагальнений ступінь свободи, рівності, справедливості суспільства, його моральності [1, с. 8]. М. Орзіх 1998 року відзначив тенденцію політологізації, соціологізації, економізації, психологізації конституційного права, що ускладнює його правовий статус [2, с. 3]. В. Селіванов 2002 року вказав на потребу формування нового суспільного світогляду, нової правової культури, свідомості, мислення [3, с. 279 - 302]. В. Шаповал 2005 року докладно висвітлив конституціоналізм як політико-правову ідеологію [4, с. 17]. Тому закономірно постає питання: чому, попри це, доцільно саме так формулювати проблему? Можливо, це перебільшення, й треба обмежити обговорення майбутньою конституційною реформою чи вужчим колом не менш нагальних суспільних викликів, приміром, удосконаленням інформаційної безпеки?

У пошуках відповіді на ці запитання ставимо мету - через актуалізацію предмета дослідження поглибити дискусію щодо базової конституційної проблематики, спираючись, в тому числі, й на міждисциплінарний характер опублікованих джерел. Серед них, насамперед, слід виокремити наукову позицію С. Шевчука. Його нетрадиційний підхід – необхідність **нової парадигми конституційного права, розуміння духу конституції як філософської категорії**, в основі якої лежить різниця між позитивним і природним правом, викладання цієї навчальної дисципліни з точки зору природного, а не лише позитивного права – заслуговує схвалення [5, с. 13 - 17]. Довести слушність такого обґрунтування можна шляхом аналізу концептуально протилежних типів праворозуміння, застосованих

українською і радянською формами державності ХХ століття.

Конституційні відносини періоду української державності 1917 - 1921 років базувалися на засадах природного права. Його прибічники (Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Т. Джеферсон, І. Кант, Г. Гегель) розглядали право як соціокультурний феномен, як волю до справедливості, як певні правові принципи, котрі є сильнішими, ніж будь-яке правове положення [6, с. 20 - 40]. Ці політико-правові ідеї, сформовані в середньовічній Англії, розвинуті та реалізовані в Декларації незалежності США 1776 року, Декларації прав людини і громадянина Франції 1789 року, Конституціях США 1787 року, Франції та Польщі 1791 року, продовжені ліберальними реформами Австро-Угорської монархії та Російської імперії ХІХ - початку ХХ століть, так само, як і доробок вітчизняної політико-правової думки, взяли за основу очільники української революції. Завдяки світоглядній позиції М. Грушевського і К. Левицького, С. Петлюри і Є. Петрушевича, їх соратників, у Конституції УНР 1918 року, Тимчасовому Основному Законі „Про державну самостійність українських земель бувшої Австро-Угорської монархії” 1918 року, конституційному законодавстві того періоду закріплені норми про народний суверенітет, розподіл влади, незалежність суду, дотримання прав людини, прав національних меншин тощо.

Продовження такого ліберального праворозуміння в урегулюванні конституційних взаємин демонстрував згодом Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі. Як єдиний законний репрезентант української держави, він, наприклад, 1930 року ухвалив відозву: „Виходячи з засад правної державности та визнаючи рівноправність всіх громадян перед законом, Уряд Української Народної Республіки дбатиме про встановлення в Україні твердої влади на основах права і закону” [7, с. 131]. Не змінив позицію уряд УНР в екзилі і 1990 року, коли наголосив: „Незалежна українська держава, що матиме в основі традиції і конституційні принципи Української Народної Республіки, буде зразком мирного співжиття з усіма республіками та країнами Європи” [7, с. 131]. Ці заяви вочевидь засвідчували непорушність прагнень еміграційного уряду УНР відновити українську державу на засадах, які визнавалися його демократичними попередниками.

Аналогічну мету поставив 1929 року новоутворений праворадикальний європейський рух - Організація українських націоналістів. Досягнути її, незважаючи на організаційний розкол, вдалося 30 червня 1941 року шляхом проголошення Акту про відновлення Української Держави. Не обмежившись цим, ОУН(б) у серпні 1941 року підготувала проведення плебісциту серед населення окремих повітів Тернопільської області на підтримку цього політико-правового документа, ствердивши тим самим прихильність до ідеї народного суверенітету [8, с. 169 - 174].

Акт 30 червня 1941 року не містив розлогіх програмових засад щодо організації української держави. Тому їх розробка, з урахуванням

усвідомлення провідниками ОУН(б) хибності союзу з нацистською Німеччиною, була продовжена. Вражає як для 1942 року прогностичний характер тексту документа, ухваленого Другою конференцією ОУН(б): „Як альтернативу до більшовицької ідеології інтернаціоналізму та німецької візії т. зв. „Нової Європи” ми пропонуємо **міжнародну концепцію національної, політичної й економічної перебудови Європи, базовану на принципі вільних національних держав під гаслом: „Свобода народам і людині”** [9, с. 21].

Інші опубліковані документи 1943 - 1944 років (постанова III Надзвичайного великого збору ОУН(б), Політична декларація Української повстанської армії „За що бореться визвольно-революційна УПА”, Тимчасовий устрій, платформа та Універсал Української головної визвольної ради) дають вагомі підстави вважати, що політико-правова ідеологія ОУН(б) еволюціонувала: майбутня Україна мала функціонувати як демократична держава з розвинутим парламентаризмом, належним правовим статусом особи, у тому числі й національних меншин, тобто мати відповідний конституційний світогляд. На користь цього свідчить, зокрема, присяга УГВР перед українським народом забезпечити йому участь у визначенні майбутнього державного устрою української держави та її Конституції [10, с. 150], визнання ОУН(б) 1948 року реорганізованого Державного Центру УНР в екзилі єдиним центральним представником українського народу, який, як відомо, не змінював вихідних ідейних позицій [7, с. 135].

Прикметною є світоглядна тяглість демократичних традицій відновлення української держави й після поразки збройної боротьби ОУН - УПА. Легальною формою такої діяльності став правозахисний рух 1960 - 1980-х років. Його засновники, оперуючи статтями 17 і 14 Конституцій СРСР і УРСР, прагнули довести радянській владі, що для справжнього, а не декларованого розвитку УРСР вона повинна вийти зі складу СРСР й стати незалежною, суверенною державою. Цю пропозицію з проекту програми Української робітничо-селянської спілки судова колегія у кримінальних справах Львівського обласного суду 1961 року кваліфікувала за статтею 56 ч. 2 КК УРСР як зраду батьківщині та засудила, зокрема, Л. Лук'яненка до розстрілу, заміненого 15 роками ув'язнення.

Поступово учасники правозахисного руху, враховуючи внутрішні та зовнішні політичні реалії, змінили акцент діяльності на вимогу дотримання прав людини. З цією метою 1976 року було утворено Українську гельсінську групу як громадську організацію з контролю у царині прав людини згідно із Загальною декларацією прав людини 1948 року (тобто члени УГГ пропагували дотримання природних прав людини).

Наступний процес політичних перетворень в СРСР дозволив Українській гельсінській групі (спілці) 1990 року реорганізуватися в Українську республіканську партію, голова якої Л. Лук'яненко став одним з авторів Акту проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року

[11].

Цей політико-правовий документ ухвалено в УРСР, правова система якої концептуально по-іншому врегульовувала державно-правові взаємини. Спираючись на російську дореволюційну юридичну науку, німецьку школу державного права, радянська правова система розвивалась лише у межах позитивізму. Останній виник у 30 - 40-х роках ХІХ століття у зв'язку з обґрунтуванням формально-догматичної юриспруденції. Представлений у працях І. Бенґама, Дж. Остіна, Г. Кельзена, позитивізм заперечував дух права, його зв'язок з мораллю, справедливістю, утверджував домінуючу роль держави у праві, розглядав людину як істоту, здатну розуміти накази та необхідність їх примусового виконання [12, с. 132 - 136].

Таке праворозуміння слугувало формуванню радянської держави та права як тоталітарних. Цьому сприяли концепція „червоного права” з відмовою від правових принципів, заміна Декларації прав людини і громадянина Франції 1789 року на Декларацію прав трудящого і експлуатованого народу РРСФР 1918 року, яка автоматично стала І розділом Конституції УСРР 1919 року, теорії класової боротьби і диктатури пролетаріату, бутафорність системи верховенства рад, терор органів політичної юстиції під керівництвом КППС - КПУ.

Що ж до сутності радянського права, то за результатами першої всесоюзної наради з питань розвитку права 1938 року було сформульовано його офіційне визначення: „Право – це закон, сукупність правил поведінки, встановлених державною владою як владою панівного класу” [13, с. 22]. Його інтереси мала забезпечувати примусова сила держави. Загалом же таке праворозуміння – це фундамент соціалістичної правової системи до кінця 1980-х років, юридичний світогляд усіх поколінь радянських правознавців з переважанням репресивної ідеології під прикриттям комуністичної пропаганди про „справжнє народовладдя”. Відтак вузьконормативна теорія права стала основою і для викладання та застосування державного (конституційного) права СРСР як сукупності конституційно-правових норм, встановлених державою, з метою врегулювання діяльності суб'єктів конституційних взаємин.

Наслідок цього – загибель мільйонів безвинних людей, що було визнано Законом УРСР „Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні”, ухваленого 17 квітня 1991 року. У його преамбулі зазначено, що „реабілітація повинна охоплювати весь період після 1917 року... і поширюватись на осіб, необґрунтовано репресованих... в будь-якій формі, включаючи позбавлення життя або волі, переселення в примусовому порядку, вислання і заслання за межі республіки, позбавлення громадянства, примусове поміщення до лікувальних закладів, позбавлення та обмеження інших громадянських прав або свобод з мотивів політичного, соціального, класового, національного і релігійного характеру” [14, с. 195].

Додамо до цього юридичні факти, які радянська влада не оприлюднювала або фальсифікувала (станом на 17 квітня 1991 року). Це – голодомор 1932 – 1933 років (визнано Верховною Радою України геноцидом українського народу лише 28 листопада 2006 року) [15]. Це – ретельно сплановані й послідовно здійснені політичні репресії проти знакових постатей української еміграції: убивства керівника уряду УНР в екзилі С. Петлюри (Франція, 1926 рік) та керівника ОУН С. Коновальця (Голландія, 1938 рік); арешт Президента Карпатської України А. Волошина (Чехія, 1945 рік, його загибель того ж року в СРСР); убивства провідників ОУН(б) Л. Ребета, С. Бандери (Західна Німеччина, 1957 і 1959 роки відповідно).

У кінцевому підсумку репресивний характер радянської правової ідеології рельєфно проявився під час державного перевороту в СРСР 19 – 21 серпня 1991 року. Саме керуючись позитивним правом, заколотники прагнули зберегти конституційний лад СРСР. Однак вони неочікувано зустріли організований опір народу, тобто реалізацію ним норм природного права, а це значною мірою унеможливило їх наміри. У діях, що мали місце тоді, вбачається певна символічна закономірність утворення і припинення діяльності радянської держави: від незаконного захоплення влади 1917 року – до незаконного способу її утримання 1991 року. В цілому ж стало очевидно, що позитивізм сформував у суспільній свідомості стереотипне розуміння права, насамперед як засобу примусу, виправдовував масове й тривале застосування насильства як домінанту радянської держави, визначальний чинник і засадничо злочинний вектор розвитку правової системи УРСР.

Саме тому конституційне право незалежної України повинно було позбуватися радянських реалій юридичного позитивізму, повертатися до гуманітарних цінностей природної школи права, коли справедливість відновлюється відповідно до духу і букви Конституції, її принципів, норм моралі, не відкидаючи при цьому й доцільності різних елементів позитивізму. Такі приклади усвідомлення конституційного права, хоч і нечисленні, маємо в діяльності судів. Виокремлю наступні судові рішення: Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 року (справа про призначення судом більш м'якого покарання), де суд тлумачить поняття принципу верховенства права [16]; Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 3 грудня 2004 року (справа про розгляд скарги довіреної особи кандидата в Президенти України В. Ющенко – М. Катеринчука) [17]; Вищого адміністративного суду України від 26 жовтня 2007 року (справа про визнання протиправними дій і бездіяльності Центральної виборчої комісії України під час встановлення результатів дочасних парламентських виборів) [18].

Однак правові позиції вищих судових інстанцій чи відомих науковців, на жаль, не є визначальними для тих суб'єктів конституційних відносин, які використовують застарілі юридичні категорії й фактично продовжують діяти тільки на ґрунті позитивізму. Саме тому вони

скептично сприймають поняття „дух” Конституції, в них викликає подив, як можна „нюхати Конституцію”, а, приміром, дочасні парламентські вибори 2007 року, зумовлені аморальністю частини влади, кваліфікують як антиконституційні дії, пов’язані зі спробою державного перевороту, як узурпацію влади. Вони зосереджують увагу лише на недотриманні Президентом України букви Основного Закону (Ст. 90), чим ототожнюють право і чинне законодавство. Водночас Конституційний Суд України в уже згаданому рішенні чітко роз’яснює, що „право не дає підстав для його ототожнення із законом... Справедливість – одна із засад права, є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права” [16].

Аналогічним такому новітньому праворозумінню мала б бути й реалізація норм I Розділу Конституції України щодо врегулювання інших складових державотворення – мови, символів, історичної свідомості української нації, її консолідації та розвитку разом з корінними народами й національними меншинами.

Натомість серед різних суб’єктів конституційних відносин має місце масове невизнання (внаслідок засадничо іншої ідеології) або несприйняття (через неподолані радянські стереотипи): української мови як державної; УПА як визвольного руху, а Р. Шухевича – Героєм України; голодомору українського народу та голокосту єврейського народу як геноцидів (визнання голодомору в Україні геноцидом вважають подією 2007 року 6,2 % громадян) [19]; корінних народів і національних меншин як невід’ємних суб’єктів українського державотворення; нової топоніміки населених пунктів як такої, що відновлює національну пам’ять українського народу; пропозицій запровадити нові державні свята, котрі відповідали б духу українського народу; продовження ж відзначень одіозних радянських свят на зразок 23 лютого мотивовано його відповідністю букві закону, тобто указу колишнього Президента України, яким відновлено святкування Дня захисника Вітчизни (якої – тієї, що була, чи тієї, що є нині?!). Тому залишається незрозуміло: як можна реалізувати конституційну норму про історичну свідомість української нації за допомогою того, що її фізично знищувало?

Відтак значні прояви неусвідомлення себе як українців, а інших етносів – як питомої частини українського державотворення, протиставлення духу букві Основного Закону є показовим для держави на 17-му році незалежності й 11-му році дії Конституції. Проте це не повинно бути властиве державі, переважна частина громадян якої своїми діями виразно демонструвала загальну політичну культуру демократії під час „помаранчевої революції”. Тим самим вони опосередковано підтвердили фактичну відданість ідеям, принципам УНР щодо виборчої демократії (до речі, лише після виборів 1 грудня 1991 року, які вперше були визнані законними урядом УНР в екзилі, він передав свої повноваження новообраному Президентові України).

Отже всебічна переорієнтація політико-правової системи України на користь принципу верховенства права, започаткована у 1990 - 1991 роках і закріплена Конституцією України 1996 року, призвела лише до її формального оновлення, а не сутнісного наповнення, яке б відповідало умовам повноправного членства України в Європейському Союзі й НАТО (тобто здатності нації сповідувати визнані засади демократії, свободи, політичної та правової культури, а на загал – європейський рівень праворозуміння).

У цій площині суперечливий вимір державотворення уповільнює впровадження демократичних процесів, збільшує зневіру громадян у дієздатність держави забезпечити сталий розвиток демократії на світоглядних засадах Конституції України 1996 року, Указу Президента України „Про День Свободи” від 19 листопада 2005 року, ухваленого „з метою утвердження ідеалів свободи і демократії, виховання у громадян почуття національної гідності, а також враховуючи історичне значення революційних подій осені 2004 року” [20].

Небезпечність такого стану конституційних відносин – двоїста. У вузькому сенсі значна кількість норм Конституції є фіктивною, бо не відповідає реальним суспільним взаєминам, хоча сутнісна характеристика Основного Закону розкриває європейське розуміння конституціоналізму. У широкому розумінні досвід минулих 16 років державотворення свідчить, що спадщина радянської правової ідеології є значно консервативнішою, ніж це уявлялося на час ухвалення Акту проголошення незалежності України. Відтак швидко реалізувати нову ідеологію державного будівництва, домогтися національного консенсусу виявилось неможливим, а політико-правовий процес здійснюється переважно в руслі пострадянського, а не українського державотворення.

Тому йдеться про довготермінову перспективу системного впровадження новітнього за своєю сутністю конституційного світогляду у формуванні сучасного покоління політичної, правничої, управлінської еліти, не заангажованої минулим. За умови усвідомлення наявного конфлікту між європейською та радянською ідеологіями, належного представлення в органах державної влади, місцевого самоврядування, інституціях громадянського суспільства, вона буде головним носієм демократичних цінностей Конституції України 1996 року.

Однак масштабне втілення нею цих засад у державно-правову практику залежатиме великою мірою від усвідомлення українською інтелігенцією загалом, освітянами-правниками зокрема, діаметральної відмінності радянського та українського конституційного світогляду, позитивного й природного права. Лише спираючись на багатотомову історію українського, а не радянського державотворення, використовуючи ідеологічну функцію науки конституційного права як інтелектуальний поштовх до нової філософії викладання, дослідження теорії і практики зарубіжного конституціоналізму, здобутки Українського інституту національної

пам'яті, вони зможуть сприяти прискореному формуванню, а фактично відновленню європейського праворозуміння української нації.

Завершуючи висвітлення порушеної проблеми світоглядного виміру конституційного права, важливо відзначити наступне. Творення суверенних держав було пріоритетним напрямом розвитку європейської спільноти у ХХ столітті. На такому геополітичному тлі цивілізаційних змін український народ 1918, 1919, 1939, 1941, 1991 років усвідомлено робив вибір – мати самостійну державу. Це є підставовим свідченням стратегічного прагнення України стати суб'єктом сучасного світу, реалізувати своє європейське покликання.

Водночас період, протягом якого Україна утверджує суверенітет, підтверджує й інше – істотну суперечливість державотворчих процесів. Співвідношення цих чинників у широкому хронологічному контексті дає можливість провести історико-правові паралелі між ними (з огляду на 90-річчя утворення УНР і ЗУНР, 75-річчя трагедії голодомору, 100-річчя від дня народження Т. Бульби-Боровця, С. Бандери та інші ювілейні дати) та продовжити переосмислення логіки й глибини суспільних трансформацій крізь призму конституційного права, яке має відігравати визначальну роль катализатора фундаментальних змін правової системи України.

У зв'язку з цим доцільно нагадати пророчі слова С. Петлюри. 10 травня 1926 року, за 15 днів до загибелі, він писав: „Я вірю і певний, що Україна, як держава, буде. Може не зразу такою великою, як нам хотілось би, але буде... У мене немає розчарування ні в нашому народі, бо він є такий, яким його зробили обставини, часом сильніші од нього, ні в його здатності до самостійного життя, бо ця здатність буде розвиватись і зміцнить його. Ситуація, в якій він опинився сьогодні, не є ні вічною, ні безнадійною. Змінити її до певної міри залежить і від напруження власних сил. Треба працювати над цим всім і кожному – в міру його сил і можливостей” [7, с. 39 - 40]. Ця промовиста думка з вітчизняного минулого дозволяє здійснити проекцію на сьогодення, краще зрозуміти надбання й прорахунки державотворення, вважати її певним дороговказом у поступі України на шляху реального становлення правової держави й громадянського суспільства, реалізації принципово нової світоглядної філософії конституційного права України.

Література:

1. Основи конституційного права України / За ред. В. Копейчикова. – К.: Юрінком, 1997. – 208 с.
2. **Орзих М.** Конституционное право Украины. Учебно-методическое пособие. Ч. 1. – Одесса, 1998. – 64 с.
3. **Селіванов В.** Право і влада суверенної України: методологічні аспекти. – К.: Видавничий Дім „Ін Юре”, 2002. – 724 с.
4. **Шаповал В.** Сучасний конституціоналізм. – К.: Юрінком Інтер, 2005.

– 560 с.

5. **Шевчук С.** Основи конституційної юриспруденції. – Х.: Консум, 2002. – 296 с.

6. Філософія права / За ред. Д. Фейнберга, Д. Коулмена; Пер. з англ. – К.: Вид-во С. Павличко „Основи”, 2007. – 1256 с.

7. Державний Центр Української Народньої Республіки в екзилі. Статті і матеріали / Зредагували Л. Винар, Н. Пазуняк. – Філадельфія: Київ, Вашингтон. Фундація ім. С. Петлюри: Веселка, 1993. – 494 с.

8. Відновлення Української держави в 1941 році: Нові документи і матеріали / Ред. З. Нагірняк. – К.: Українська видавнича спілка, 2001. – 198 с.

9. **Гунчак Т.** ОУН – між колабораціонізмом і резистансом проти нацистської Німеччини // Дзеркало тижня. – 2008. – 19 січня. – С. 21.

10. Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. Кн. II / Відп. ред. Я. Лялька. – Л.: Галицька видавнича спілка, 1997. – 664 с.

11. Українська Гельсінкська Група. До 30-річчя створення: історія, документи / Упор. О. Зінкевич, В. Овсієнко. – К.: Смолоскип, 2006. – 128 с.

12. **Бачинін В.** Філософія права: Підручник. – К.: Видавничий Дім „Ін Юре”, 2003. – 472 с.

13. Антологія української юридичної думки. Том 9: Юридична наука радянської доби / Упор. В. Авер'янов та ін. – К.: Видавничий Дім „Юридична книга”, 2004. – 848 с.

14. Конституційне право України. Хрестоматія / Упор. В. Журавський, Ю. Тодика. – К.: Концерн Видавничий Дім „Ін Юре”, 2004. – 884 с.

15. Офіційний вісник України. – 2006. – № 48. – Ст. 3186.

16. Вісник Конституційного Суду України. – 2004. – № 5. – С. 40.

17. Вісник Верховного Суду України. – 2004. – № 11. – С. 22 - 24.

18. У справі „п'ятеро проти ЦВК” поставлено крапку // Голос України. – 2007. – 27 жовтня. – С. 1, 2.

19. **Шангіна Л.** Падав торішний сніг // Дзеркало тижня. – 2007. – 29 грудня. – С. 4.

20. Офіційний вісник України. – 2005. – № 47. – Ст. 2941.